ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՍՈՒՆԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ՔՈՉՎՈՐԱԿԱՆ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱՁԵՎԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ։ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

Մոնղոլական քոչվորական ֆեոդալական տնտեսաձևի տիրապետությունը ճակատագրական նշանակություն է ունեցել Առաջավոր Ասիայի երկրների, այդ թվում և Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի համար, խիստ բացասաբար ազդելով նրանց պատմական զարգացման ընթացքի վրա։

Երկրագործական զարգացած ու հին կուլտուրա ունեցող Հայաստանը մոնղոլական նվաճումների նախօրյակին ապրում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ծաղկման փուլը. ստեղծված բարենպաստ պայմաններում երկրի տնտեսությունը բազմակողմանիորեն զարգանում ու վերելք էր ապրում։ Քոչվորական ֆեոդալական տնտեսաձևի տիրապետության բացասական ազդեցությունն ու հետևանքները Հայաստանի պայմաններում ավելի խիստ ու ցցուն էին, քանի որ այստեղ զարգացած ֆեոդալական հարաբերությունների փոխարեն նվաճողները արմատավորեցին կիսատոհմատիրական-կիսաֆեոդալական նախնական հարաբերություններ։

«...Նվաճող ժողովուրդը նվաճվածների վզին փաթաթում է արտադրության այն եղանակը, որ հատուկ է իրեն...»[1],— գրել է Կ. Մարքսը։

Իրենց արտադրաեղանակին համապատասխան, մոնղոլները Միջին և Առաջավոր Ասիայի, այդ թվում և Հայաստանի զգալի մասը վերածեցին արոտավայրերի, հազարամյակների պատմություն ունեցող երկրագործական զարգացած երկրների դաշտավայրերը գրեթե անմարդաբնակ դարձան—ամայացան։

«Մոնղոլները,— գրում է Կ. Մարքսը,— վարվում էին իրենց արտադրության եղանակի համապատասխան, երբ ամայացնում էին Ռուսաստանը. անասնապահության գլխավոր պայմանն են մեծ անմարդաբնակ տարածությունները»[2]։

---

1 Կ. Մարքս, Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը, Երևան, 1948, էջ 251։
2 Նույն տեղում, էջ 251—252։

Իթե նստակյաց ժողովուրդների ֆեոդալական դասակարգի եկամուտների աղբյուրը՝ ֆեոդալական ռենտան, ապահովում էր զարգացած հողագործությունը, ապա քոչվորական տնտեսաձևում նրա հիմքը անասնապահությունն էր և հող-արոտավայրը։

Մոնղոլա-իրանական պետության մեջ նվաճողների վարած սոցիալ-տընտեսական քաղաքականության ելակետը հիմնականում քոչվորական ֆեոդալական հարաբերություններն էին՝ հենված քոչվորական տնտեսաձևի վրա։

Նվաճելով Հայաստանը, նրանք այն բաժանեցին զինվորական առաջնորդների՝ ռազմա-քոչվորական ազնվականության միջև։ Ցեղային-ռազմական միավորները, իրենց մեծաքանակ անասնահոտերի գոյությունը պահպանելու համար, զինվորական ծառայության դիմաց ստացած մշակվող ընդարձակ տարածությունններն անմիջապես վեր էին ածում արոտավայրերի։ Արագածի լանջերը, Կարինի, Վանի, Բերկրիի, Բիթլիսի և մի շարք այլ նահանգների բարձրադիր վայրերը մոնղոլ նվաճողների ամառանոցներն (յայլաղներն) էին, իսկ Վասպուրականի, Խարբերդի, մանավանդ Արարատյան դաշտավայրերը վերածվեցին ձմեռային արոտավայրերի և այստեղի ծաղկյալ այգեստաններն ու արգավանդ դաշտերը ամայացան։

Լայնածավալ հողային տարածությունները քոչվոր ազնվականությանն անհրաժեշտ էին, իհարկե, ոչ միայն անասնապահական խոշոր տնտեսությունններն ընդարձակ արոտներով ապահովելու, ամառային և ձմեռային արոտավայրեր ունենալու համար, այլև այնտեղ բնակվող նստակյաց ժողովուրդներից բազմաթիվ ու բազմատեսակ հարկեր ու տուրքեր էին գանձում։

Նվաճումներից հետո մոնղոլները զավթեցին տեղական ֆեոդալ իշխողների հողային տարածությունների զգալի մասը։ Սկզբում նրանք պահպանեցին իրենց ծառայության մեջ գտնվող խոշոր իշխանների հողային տիրույթները, սակայն հետագայում, ոչ միայն հայ աշխատավորության, այլև իշխանների հողազրկումը ընդհանուր բնույթ ստացավ և գրեթե իր ավարտին հասավ XIV դարում։

Նստակյաց տեղական ժողովուրդների հողերի հափշտակումը տեղի էր ունենում ոչ միայն քոչվորական ազնվականության, այլև շարքային զինվորների կողմից։ Ռաշիդ ադ-Դինը նշում է, որ XIII դարի վերջերին և XIV դ. սկզբներին շարքային քոչվոր զինվորները մեծ ձգտում ունեին հողամշակմամբ զբաղվելու, ուստի այդ ժամանակաշրջանում հողերի բռնի զավթումը ընդհանուր երևույթ էր դարձել[3]։

Մոնղոլ նվաճողների ագրարային քաղաքականությունից XIII դարում օգտվեցին նաև տեղական ֆեոդալներից ոմանք, որոնք կարողացել էին անմիջապես թափանցել նվաճողների հարկային և վարչական շրջանակները։ Նրանք կարճ ժամանակում տեր դարձան խոշոր նյութական միջոցների և ընդարձակ հողային տարածությունների։ Բավական տիպական են այդ տեսակետից ծագումով պարսիկ սահիբ դիվանի Ջովեյնիին, որի կալվածներից տարեկան մուտքը կազմում էր 360 թուման (2700000 ռուբլի), օրական եկամու-

---

[3] Տե՛ս Рашид ад-Дин, т. III, стр. 281—282, 309.

տը՝ 1 թուման (7,500 ռուբլի)։ Ռաշիդ ադ-Դինին պատկանող հողային տարածությունները նույնպես շատ ընդարձակ էին և կազմում էին 12,770 ֆադդան (մեկ ֆադդանը հավասար է 8—12 հեկտարի)։ Ըստ աղբյուրների Հայաստանի մի քանի շրջանները նույնպես կազմել են նշված սահիբների սեփականությունը։

Նվաճողների ագրարային և հարկային քաղաքականությունից նկատելիորեն օգտվեցին նաև Հայաստանի այդ ժամանակի առևտրա-վաշխառուական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչները, որոնք իրենց շահույթների հաշվին գնման ճանապարհով ձեռք էին բերում ընդարձակ հողային տարածություններ և այլ անշարժ ունեցվածք։

Հայկական միջավայրում այս իմաստով բնորոշ են Սահմադինը, Ումեկը, Շնորհավորը և ուրիշներ։

Ինչպես նշվեց, Սահմադինը փողի և Հուլավուի հովանավորության միջոցով տեր էր դարձել Մրենին, Երևանին, Օշականին և շատ ուրիշ վայրերի։ Սահիբ դիվան Ջուվեյնին, Ումեկր, Սահմադինր և ուրիշներ ժամանակի կրեսոսներն էին Հայաստանում և Իրանում։ Չնայած նշանակալից այն դերին, որ նրանց տնտեսության մեջ կատարում էր փողն ու շրջանառությունը, սակայն նրանց հարստության կայուն երաշխիքը հողն էր[4]։

Հայաստանի հարավային և արևմտյան առանձին շրջաններ մոնղոլ նվաճողները հարմարեցրել էին իրենց արտադրաեղանակին, հողամշակումը ամբողջապես իր տեղը զիջել էր խոշոր չափերի հասնող անասնապահական տնտեսություններին, այգիներն ու ցանքատարածությունները վեր էին ածվել արոտավայրերի։ Մոնղոլական և թուրքմենական քոչվորական զանգվածները բնակություն էին հաստատել Երզնկայի (Երզնջանի), Բաբերդի (Բայբուրդի) և Սըվազի (Սեբաստիայի) միջև ընկած տարածություններում, Վանի, Դիարբեքիրի շրջաններում և շարունակում էին զբաղվել անասնապահությամբ։ Ալադաղը և նրա շրջակայքը հանդիսանում էին իլխանների ամառանոցավայրը և արքունի կալվածքը։ Հայաստանի որոշ շրջաններ վեր էին ածվել մոնղոլական բանակատեղիների։

Արքայորդի Թագուդարի բաժնեկալվածն էր «Գյուրջիստանի վիլայեթի» մի մասը, այդ թվում և Գեղարքունիքը։

Քոչվորական ֆեոդալական տնտեսաձևի գերիշխման պայմաններում հողամշակման գործը չէր շահագրգռում ոչ քոչվոր ազնվականությանը՝ հողի տիրոջը և ոչ էլ հիմնական արտադրողին՝ գյուղացուն, քանի որ վերջինիս մնում էր իր արտադրածի փոքր մասը։

Քոչվոր ազնվականության համար անասնահոտերի քանակի ավելացման ամենահիմնական աղբյուրը կողոպտիչ պատերազմներն էին, նվաճված ժողովուրդների անասունների հափշտակումը, որոնք ամենակործանարար հետևանքներ ունեցան նստակյաց ժողովուրդների տնտեսական կյանքի վրա։

Իրենց արշավանքների և տիրապետության շրջանում մոնղոլների կողմից Հայաստանում անասունների զանգվածային հափշտակումների, ամեն

---

4 Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, գիրք առաջին, էջ 217։ Բ. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դարերում, գիրք 2, էջ 136։

կարգի ապօրինությունների և բռնությունների, ինչպես և հողագործությանը հասցրած վնասների մասին առատ տեղեկություններ են պահպանել հայկական աղբյուրները։

Խոսելով Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններում Բաչուի ծավալած ռազմական գործողությունների մասին, պատմիչը նշում է. «Ապա սկսեցին ասպատակ սփռել զանազան կողմերը, ավար վերցնել և քանդել բազում գավառներ և հավաքել ոսկի և արծաթ, և մեծագին հանդերձանք, և ուղտեր. ձիեր, ջորիներ, և անթիվ անասուններ»[5]։

Անասունների մասսայական ավարառությունն ու հափշտակումները արշավանքների շրջանում չսահմանափակվեցին, այլ շարունակվեցին և հետագայում մոնղոլների տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում ու սիստեմատիկ բնույթ կրեցին[6]։

Զրկվելով հիմնական քաշող ուժից, մարդիկ իրենց գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էին դիմել նախնական միջոցներին. բահն ու բրիչը փոխարինեցին արորին ու գութանին։ Եթե դրան ավելացնենք մոնղոլների բացասական վերաբերմունքը հողամշակման նկատմամբ, ապա պարզ կլինի նվաճված երկրների վիճակը։

Գյուղացիության գերակշռող մասը, հասկանալի է, ի վիճակի չէր քաշող ուժ ձեռք բերել (զույգ եզի արժեքը կազմել է 120—150 դինար), սերմ և անհրաժեշտ գյուղատնտեսական գործիքներ ունենալ։ Հողազրկման ուժեղ ընթացքը մի կողմից, և դաշտային աշխատանքների համար անհրաժեշտ միջոցներից զուրկ լինելը՝ մյուս կողմից, խթանում էին վարձկանության սիստեմի լայն տարածմանը։

Նստակյաց հողագործական բնակչության համար կործանարար հետևանքներ էին ունենում նվաճողների՝ հաճախակի վարած պատերազմները, մանավանդ, երբ դրանք տեղի էին ունենում ամառային ամիսներին, գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենաեռուն շրջանում։ Ջարմաղանի հորդաների ասպատակություններից հետո հայ ժողովրդի համար ստեղծված անտանելի ծանր վիճակը Կիրակոս Գանձակեցին հետևյալ ձևով է պատկերում. «...քանի որ ժամանակն ամառային էր, երբ ասպատակեցին նրանք մեր երկիրը, ցանքսը դեռևս հնձված չէր կամ շտեմարանները փոխադրված, և նրանք գալով ուղտերով և անասուններով, կերան և ոտնատակ տվեցին ամեն ինչ... մարդիկ, որ փրկվել էին սրից, մերկ էին և առանց ուտելիքի, և իրենց կարիքները բավարարում էին ընկած և կոխոտած հասկերից... որովհետև չունեին եզներ, որ հողը մշակեին և ոչ սերմեր, որ ցանեին»[7]։ Պակաս վնաս չէին պատճառում և զինվորական միավորումների հաճախակի տեղաշարժերը, որոնք ուր էլ որ գնում էին, շարժվում էին իրենց ընտանիքներով, ամբողջ ունեցվածքով, մեծաքանակ անասնահոտերով, քոչվորական ողջ տնտեսությամբ։

---

5 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 283, տե՛ս և 241, 263—264։

6 Տե՛ս Մաղաքիա Աբեղա, էջ 49. «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 124։

7 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 261—262։

Հացահատիկային կուլտուրաների բերքահավաքի ժամանակ տեղաշարժվողները ոտնատակ էին տալիս ամեն ինչ, գյուղացիները զրկվում էին բերքը հավաքելու հնարավորությունից։

Համդալլահ Ղազվինին վկայում է, որ իր ժամանակին չէին գանձում պետությանը հասանելիք հարկագումարների կեսն անգամ, քանի որ ժողովուրդը չէր կարողանում հավաքել իր բերքը, պատճառը՝ ներքին անկարգություններն էին և զինվորական ջոկատների հաճախակի ասպատակությունները[8]։

Հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի համար նկատելիորեն ավերիչ հետևանքներ էր ունենում նաև մոնղոլ նվաճողների կազմակերպած և բավական մեծ չափերով անցկացվող որսորդությունը։ Երկուսից-երեք ամիս տևող, հսկայական տարածություններ ընդգրկող որսորդական գործողությունները փաստորեն ռազմական գործի ուսուցման, ռազմախաղերի ու ուժերի ստուգատեսի էին ծառայում։ Նման գործողությունները մոնղոլները հիմնականում ձեռնարկում էին աշնան վերջերին, երբ հողագործական շրջաններում անց էր կացվում աշնանացանը։

Որսին մասնակցած բանակի միավորումները ոտնատակ էին տալիս ցանած կամ ցանքին նախապատրաստած տարածությունները։ Իսկ որսին մասնակցող բանակի միավորումները որսի ամբողջ ժամանակաշրջանում սնվում էին ի հաշիվ տվյալ շրջանի բնակչության։ Որսորդության համար առանձնացված շրջանները վեր էին ածվում բանակի ձիերի արոտավայրերի։

Երկրի գյուղատնտեսությանը ծանր հարված էր հասցնում զարգացած ոռոգման ցանցի ավերումը, որի հետևանքով շատ շրջաններ ամայացան։ Մոնղոլները ավերեցին դարերի ընթացքում հսկայական ջանքերով ստեղծված ոռոգման սիստեմները Մանջուրիայից, Միջին Ասիայից սկսած մինչև Արաքսի, Տիգրիսի և Եփրատի ափերը։

Հաճախակի ասպատակությունները, ոռոգման սիստեմի անկումը մեծ վնաս հասցրին ոչ միայն դաշտավարությանը, այլև զարգացած այգեգործությանը և հատկապես խաղողագործությանը։

2. ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայաստանի, ինչպես և մյուս բոլոր նվաճված երկրների քայքայման ու անկման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ, եթե ոչ ամենագլխավորը, հիմնական արտադրող ուժի թվի խիստ նվազումն էր. ժամանակակից հայկական բոլոր աղբյուրներն անխտիր նշում են մարդկային այն հսկայական կորուստների մասին, որոնք պատճառել էին մոնղոլ նվաճողները արշավանքների ու նվաճումների և հետագայում ամբողջ տիրապետության ժամանակաշրջանում։

«Այնտեղ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես սրերը անխնա կոտորում էին տղամարդկանց և կանանց, երիտասարդներին և մանուկներին, ծերերին և պառավներին... Լցվեց երկիրը մեռելների դիակներով, և ոչ ոք չկար, որ թա-

---

8 Տե՛ս *В. Бартольд,* Персидская надпись, стр. 19—20.